

Boerries Kuzmany, *Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag 2011, ss. 406.

Brody, obecnie zapomniane miasteczko na zachodniej Ukrainie, kojarzone najczęściej z rurociągiem Odessa–Brody, posiadają niezwykle barwną i interesującą przeszłość, zwłaszcza w latach 1772–1918, kiedy to znajdowały się w monarchii habsburskiej. Dziewiętnastowieczne Brody zamieszkiwane były w większości przez ludność żydowską, ale również przez Polaków i Ukraińców. Każda z tych społeczności pisała własną historię miasta. Przygotowanie więc rzetelnego i neutralnego opracowania dziejów Brodów wymagało podjęcia tematu przez badacza niewywodzącego z żadnej z trzech etniczno-wyznaniowej brodzkich wspólnot (żydowskiej, polskiej i ukraińskiej). Takiego właśnie zadania podjął się Boerries Kuzmany z Wiednia.

Kuzmany jest austriackim historykiem młodego pokolenia, specjalizującym się w badaniach nad dziejami społeczeństwa Galicji XIX stulecia (Brody, pogranicze galicyjsko-rosyjskie). Jest współautorem, wspólnie z Paulusem Adelsgruberem i Laurie Cohen, książki *Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich Und Russland 1772–1918*, Wien–Köln–Weimar 2011. Publikował również na łamach „Kwartalnika Historycznego” i „Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas”, jest też autorem tekstów w publikacjach zbiorowych i pokonferencyjnych.

Recenzowana książka wydana została na podstawie rozprawy doktorskiej *Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – eine Misserfolgsgeschichte?*, obronionej na Uniwersytecie w Wiedniu i Université Paris IV – Sorbonne w Paryżu w 2008 r.¹

Dzieje Brodów zostały omówione poprzez trzy czynniki: czas, przestrzeń i postrzeganie Brodów (Autor operuje pojęciami „pamięć” i „mit” Brodów).

Praca obejmuje lata 1772–1914 („długie trwanie”, nawiązujące do francuskiej szkoły „Annales”), co pozwoliło Autorowi prześledzić proces stopniowej degradacji miasta, które u progu epoki było drugim po Lwowie ośrodkiem miejskim, liczącym około 20 tys. mieszkańców, a na początku XX wieku stało się typowym galicyjskim miasteczkiem, żydowskim sztetlem, jakich było wiele w Galicji Wschodniej. Kwestią dyskusyjną jest wybór daty końcowej – rok 1914. Wielka Wojna zakończyła epokę habsburskich Brodów, które przez cztery lata wojny znajdowały się pod rosyjską okupacją, a oswobodzone zostały na początku 1918 roku. Można więc zastanowić się nad przesunięciem daty końcowej na rok 1918. Ostateczny kres Brodów, żydowskiego sztetla i polskiego kresowego miasteczka, nastąpił w latach II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu.

Drugi czynnik, „Raum” (przestrzeń), interpretowany jest wielokrotnie, w szerszym ujęciu geograficznym jako obszar przy granicy z Rosją. Autor stawia tezę, że położenie peryferyjne w ujęciu geograficznym nie musiało oznaczać gospodarczej i kulturalnej zapaści. Z punktu widzenia Wiednia Brody leżały na peryferiach państwa, na dalekiej prowincji. Miasto to jednak było miejscem tranzytu myśli na linii wschód–zachód, a dla ludności żydowskiej monarchii było istotnym ośrodkiem kulturalnym.

W węższym ujęciu przestrzeń rozumiana jest jako „Stadt” (miasto), obszar miasta. Kuzmany wskazuje na problem z zdefiniowaniem ośrodków miejskich w zaborze austriackim. Administracja austriacka wprowadziła podział na miasta, miasteczka i osady. W przypadku Brodów można prześledzić ewolucję od miasta do miasteczka. Badania nad Brodami Autor traktuje jako studia nad „mikrohistorią”.

Praca składa się z trzech części, poświęconych gospodarce, społeczeństwu i postrzeganiu Brodów, oznaczonych odpowiednio jako A (*Wirtschaftlicher Aufstieg und Fall der Stadt*

¹ Tekst rozprawy zob.: <http://othes.univie.ac.at/2604/> [dostęp: 27 XI 2012].

Brody), B (*Eine aussergewöhnliche galizische Kleinstadt*), C (*Wahrnehmungen des historischen Brody*).

Część pierwsza obejmuje dzieje gospodarcze Brodów w ujęciu chronologicznym. Pierwszy rozdział omawia losy Brodów w latach 1630–1815, w szczególności: założenie miasta i jego sytuacja w dobie I Rzeczypospolitej oraz miejsce Brodów jako ponadregionalnego ośrodka handlu po I rozbiórce Polski. Drugi rozdział analizuje sytuację Brodów w latach 1815–1914, a więc okres charakteryzujący się demograficzną i gospodarczą degradacją oraz zaprzepaszczonej modernizacją.

Część druga książki poświęcona została życiu multietnicznego miasteczka oraz jego mieszkańcom, ludności żydowskiej i chrześcijańskiej mniejszości. W jednym z rozdziałów scharakteryzowano szkolnictwo brodzkie, a w kolejnym Brody jako miasto graniczne.

Brody były miastem wieloetnicznym i wieloreligijnym z przewagą ludności żydowskiej. Jej losom Autor poświęcił najwięcej miejsca. Omówił organizację żydowskiej gminy wyznaniowej, sylwetki żydowskich posłów do Sejmu Krajowego i Rady Państwa, przebieg wyborów. Mieszkańcy Brodów mieli możliwość podwójnego wybierania swoich przedstawicieli, a mianowicie z kurii miejskiej oraz kurii izb handlowych i przemysłowych. W opinii Kuzmany'ego Brody wyrosły w XIX stuleciu na centrum religijno-kulturalne wschodniogalicyjskich Żydów. Ścierały się w mieście różne idee i prądy społeczno-kulturalne, jak haskała, chasydyzm, syjonizm oraz poglądy ortodoksyjne. Kuzmany losy społeczności żydowskiej przedstawił na tle przeobrażeń religijnych, społeczno-kulturalnych. Chasydyzm dominował wśród biedniejszej populacji Brodów, a poglądy ortodoksyjne na trwałe zakorzeniły się wśród bogatych kupców.

Osobny rozdział poświęcony został chrześcijańskiej mniejszości. Brody zamieszkiwali grekokatolicy, rzymscy katolicy, katolicy ormiańscy i protestanci. Społeczność chrześcijańska omówiona została na podstawie struktury społecznej i narodowej.

Spśród grup społeczno-zawodowych Autor wyodrębnił szlachtę i arystokrację (ziemiaństwo), mieszczan i przemysłowców. Szczególnie wiele miejsca poświęcił rodowi Potockich, właścicielom Brodów, zwłaszcza hr. Wincentemu Potockiemu i jego synowi Franciszkowi. Drugą w hierarchii społecznej grupą zawodową było bogate mieszczaństwo, żydowskie i chrześcijańskie. Natomiast wśród przemysłowców czołowe miejsce zajmowali Niemcy.

W dalszej części pracy omówiona została aktywność ludności polskiej i ukraińskiej. W II połowie XIX w. polski ruch narodowy skupiał się wokół jego animatorów i liderów, Feliksa Westa i Jana Rosenheima. W Brodach powstały polskie instytucje, jak Sokół, Drużyny Bartoszewe. Największym sukcesem społeczności polskiej było odsłonięcie w 1898 r. pomnika ku czci Józefa Korzeniowskiego i polonizacja gimnazjum na początku XX wieku.

Społeczność ukraińska została omówiona z zaznaczeniem jej podziału na ruch narodowy i moskalofilski. W książce omówiono ich liderów, organizacje oraz działalność.

Szczególne miejsce w rozprawie Kuzmany'ego zajęło szkolnictwo, środowisko różnorodne pod względem językowym, narodowym, wyznaniowym i społecznym, tworzące swoisty „mikrokosmos”. Zdaniem Autora, Brody tworzyły regionalne centrum szkolnictwa. Kuzmany omówił różne szkoły działające w Brodach, a mianowicie: żydowską szkołę realną, gimnazjum, żydowską szkołę dla dziewcząt i chłopców, tradycyjne szkolnictwo żydowskie, szkoły dla dziewcząt. Drugi wątek pracy Kuzmany'ego to analiza społeczności szkolnej jako multietnicznej i multiwyznaniowej zbiorowości. Autor ukazał wzajemne relacje młodzieży z różnych środowisk oraz jej pozaszkolną aktywność. Kolejnym zagadnieniem, podjętym przez wiedeńskiego badacza, była kwestia wyboru języka, w którym była prowadzona edukacja, zwłaszcza w gimnazjum. Przez dziesięciolecia nauczanie odbywało się po niemiecku, a dopiero na początku XX w. język ten został zastąpiony przez język polski.

W rozdziale poświęconym Brodom jako miastu granicznemu omówiono konsekwencje ich położenia przy granicy austriacko-rosyjskiej. Obszar ten odgrywał istotną rolę w niesieniu pomocy dla powstańców listopadowych i styczniowych, był następnie punktem etapowym w emigracji Żydów rosyjskich, dotkniętych pogromami w 1881 r., oraz siedzibą organizacji niosących im pomoc. Wedle Kuzmany'ego Brody były ośrodkiem komunikacji rozumianym jako miejsce przetrzutu agentów, zwłaszcza w dobie wojen napoleońskich oraz przemytu, uprawianego w większości przez okoliczną ludność wiejską.

W części trzeciej swej monografii Kuzmany przeanalizował postrzeganie Brodów w różnego rodzaju źródłach, od relacji z lat 1772–1918, poprzez wspomnienia, po opracowania historyczne i okolicznościowe. Wpierw omówił świadectwa z epoki, najczęściej relacje osób odwiedzających Brody, m.in. Franza Krattera, Juliana Ursyna Niemcewicza. W analizie tej skoncentrował się na wyodrębnieniu głównych i najczęściej pojawiających się motywów relacji o Brodach: miasto, ludność żydowska, sytuacja ekonomiczna, granica z Rosją.

Kolejnym wątkiem podjętym przez Autora jest miejsce Brodów w opisach beletrystycznych z XIX i XX wieku. Z miastem tym związani byli pisarze Joseph Roth, Józef Korzeniowski czy też pisarze żydowscy Scholem Alejchem i Šemuel Agnon. Kuzmany omówił również recepcję Brodów we współczesnej literaturze, wydanej po 1945 r. (Martin Pollack, Claudio Magris).

Zagadnienie miejsca Brodów w pamięci zbiorowej zamyka analiza literatury wspomnieniowej i okolicznościowej. Kuzmany omówił ją według klucza narodowościowego (źródła żydowskie, polskie, ukraińskie emigracyjne i wydane na niepodległej Ukrainie, publikacje radzieckie). Każda ze wspomnianych społeczności niemalże zawłaszczala dzieje Brodów dla siebie, pomijając innych współmieszkańców.

Ostatni rozdział trzeciej części pracy poświęcony został topografii miasta, jego najważniejszym obiektom, zabytkom, jak dworzec kolejowy, rynek, zamek, świątynie wszystkich wyznań, budynek gimnazjum itd. Kuzmany przedstawił ich historię, miejsce w życiu mieszkańców w epoce habsburskiej oraz obecne ich wykorzystanie. Rozdział ten jest spacerem po miasteczku, z ukazaniem transformacji tych miejsc. Jako przykład podać można centrum miasta, gdzie od 1898 r. do końca II wojny światowej stał pomnik polskiego poety Józefa Korzeniowskiego, a na jego miejsce – po wywiezieniu posągu do Polski – władze sowieckie postawiły monument Lenina, usunięty po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości i zastąpiony obeliskiem ku czci ofiar komunizmu.

Uzupełnienie książki tworzy Aneks, zawierający teksty źródłowe, m.in. przywilej wolnego handlu i relacje z podróży po Brodach oraz tabele statystyczne (np. ludność miasta, uczniowie szkół).

Na uwagę zasługuje bogata baza źródłowa książki. Autor wykorzystał materiały z archiwów austriackich, ukraińskich, polskich, francuskich, rosyjskich i niemieckich, prasę, publicystykę, wspomnienia i inne źródła drukowane.

W pracy w szerokim zakresie wykorzystano literaturę zachodnią, głównie niemieckojęzyczną i francuską, jak również polską i ukraińską (wydawaną na emigracji oraz na Ukrainie po odzyskaniu przez ten kraj niepodległości w 1991 r.). Kuzmany wykazał się znajomością polskiej literatury, choć nie uniknął braków w tym zakresie, przede wszystkim nie sięgnął do opracowania Krzysztofa Brońskiego *Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii*, w którym informacje o Brodach są dość liczne².

² K. Broński, *Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii*, Kraków 2003, s. 25, 30–33, 41, 61, 69, 71, 74, 76, 77, 90–97, 99, 100, 101, 108, 111, 112, 122, 134–148, 159, 173, 174, 176–181.

Książka zawiera indeks miejscowości i indeks osobowy z informacją o danej osobie (daty życia, zawód), wykresy, mapy i fotografie, stanowiące doskonale uzupełnienie do części poświęconej topografii miasta.

Zastrzeżeń nie budzi strona redakcyjna i edytorska pracy.

Podsumowując, książka przygotowana przez Boerriesa Kuzmany'ego jest opracowaniem bardzo cennym i stojącym na wysokim poziomie merytorycznym.

Tomasz Kargol